

Jarosława Koniewa

Фольклорний мотив "долі" на пограниччі слов'янських культур

Acta Polono-Ruthenica 6, 227-234

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jaroslawa Koniewa
(Polska, Olsztyn)

Фольклорний мотив *долі* на пограниччі слов'янських культур

Феномен *долі* у слов'янській народній культурі поєднує в собі цілий комплекс понять – це і міфологічна постать, і символ, і принцип, і тема, і аксіологічне поняття – тобто, одна з найважливіших складових світогляду людини; призначення, реалізоване як успіх (удача), щастя, благополуччя, талан, або навпаки – обділеність, безталання, убогість. Останнім часом у культурології утвердився термін *концепт* – „згусток” культури в свідомості людини, канал передачі культурно-традиційної інформації, яка має прямий вплив на формування світогляду, і водночас інструмент, за допомогою якого людина входить в культуру.¹ Концепт *доля* стоїть в одному ряді з поняттями *воля*, *гріх*, *віра*, *шлях*, *дім* – тобто таких, що складають основу етичної філософії народу. Характерною особливістю концепту *доля* у східних і південних слов'ян є сплав архаїчного переконання про панування над світом людини і пізнішого детерміністського уявлення про християнську покірність долі, якою наділяє людину Бог. У західних слов'ян в пісенному фольклорі переважає християнська концепція долі.

Як усі концепти культури, *доля* проявляється на різних рівнях дійсності і пов'язана генетично, історично чи за змістом з іншими символами та образами у народній культурі, що блискуче продемонстрували Анна Вежбіцка та Єжи Бартмінський у своїх розвідках, розглядаючи польську *dole* і російську *судьбу* у сфері соціокультурних та історичних корелятив мовних концептів, надаючи перевагу при цьому чинникам суспільним, а не міфологічним.² Заслуговує на увагу висновок Єжи Бартмінського про дві

¹ Ю.С Степанов, *Константы. Словарь русской культуры*, Москва 1997, s. 40–75.

² J. Bartmiński, *Polska dola – rosyjska sud'ba*, w: *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, Lublin 2000, nr 12, s.25–37; A. Wierzbicka, *Język i naród: polski „los” i rosyjska „sud'ba”*, „Teksty Drugie”, 1991, nr 3, s. 5–20.

концепції долі – *losu/doli* у польському суспільстві, що відповідають двом протилежним життєвим постанам. Репрезентантом *losu* (лат. *Fortuna*) був шляхтич, також повстанець, улан, а сьогодні – бізнесмен, підприємець – людина смілива, яка зухвало кидає виклик долі. Пасивне, фаталістичне ставлення до долі репрезентує представник культури патріархального села в минулому, але й сьогодні така постава є характерною для загалу польського суспільства (лат. *Fatum*).³

В українській народній культурі такого рішучого поділу провести не вдасться, оскільки в ході історичного розвитку не утворилося різкого протиставлення між етосом шляхецьким і етосом народним. Міфологічний чинник надалі відіграє важливу роль у світоглядній системі українців, як це було за часів патріархального суспільства.

В опозиції *добре/погане* у російському фольклорі *доля* займає нейтральне місце – може означати як „фортуну” так і „фатум”, на відміну від *судьбы*, яка завжди є гіркою й тяжкою.⁴

Доля як модель буття людини в архаїчному суспільстві має два зрізи – вертикальний та горизонтальний.

Семантика вертикального зрізу втілена у понятті *вік* – відрізок часу і характер життя окремої людини, життєдайна сила, яку людина повинна повністю використати за життя. Небезпечними є померлі передчасною смертю, особливо нехрещені діти – заложні мерці, – їхня доля, неспожита до кінця, тягне собі живу душу на той світ. Так само небезпечні й ті, хто пережив свій вік – старі люди. За болгарським повір'ям, споживши свою долю до крихти, вони перетворюються на вампірів, висмоктуючи чужу долю з молодших і повних сил. У північно-західній Болгарії записані вражаючі плачі старих по собі ж і поминки, які вони собі влаштовують ще за життя.

По горизонталі доля – це наділ, частина цілого, призначена певній особі, багатство (*бог* – *багатство* – *щастя* (*с* – *частью*)) – *доля* – смислообрази одного семантичного ряду). Недаремно переважна більшість українських легенд та переказів розповідає про те, як вдалося розбагатіти, слідуючи пораді долі зайнятися торгівлею. У південних слов'ян розповсюджений мотив поділу батьківського добра (землі та майна) між

³ J. Bartmiński, op. cit., s. 34–35.

⁴ Аналізуючи дані лексики та фразеології, С. Толстая робить висновок, що серед величезної кількості культурних значень концепту долі у сучасній російській культурі основним є „життєвий шлях” – С. М. Толстая *Глаголы „судьбы” и их корреляты в языке культуры*, [в:] *Понятие судьбы в контексте разных культур*, Москва 1994, s. 143–147.

двома братами. Аналізові цього мотиву присвячена капітальна розвідка М. Арнаудова.⁵

У слов'ян *доля* семантично пов'язана з такими поняттями, як *бог*, *вогонь*, *хліб*, *наділ* (землі), *вік* (людини). Найбільш архаїчним значенням долі було *Бог* – поняття позитивне, цілісне, не роздвоєне (подібно до пари близнюків-деміургів).⁶ Пізніше відбулося відокремлення негативного аспекту долі як її відсутності, браку – *недоля* (укр.), *доля-злосчастие* (рос.) Однак у системі семіотичних опозицій це поняття і сьогодні належить до полюсу „свій”, а не „чужий”. Доля народжується з людиною і з нею вмирає, від неї не втекти і на коні не об'їхати. Живого бог наділяє долею, кому припала недобра доля – той *знедолений*; позбавлений своєї частки щастя – *убогий*, неповноцінний – також *убогий*, а хто долі взагалі вже не може мати з тієї причини, що помер, – *небіжчик*. Російські вчені В. Іванов і В. Топоров реконструювали праслов'янський корінь слова *бог* в значенні *доля*, а першим на цей зв'язок звернув увагу О. Веселовський, який, однак, виводив поняття долі від старослов'янських небесних богинь рожаниць, що позначали сім зірок – планід. Серед східних слов'ян і сьогодні часто вживається приказка – „під щасливою зіркою народитися”.⁷ У О. Кольберга знаходимо записи на східних Кресах Польщі народних уявлень про те, що кожна людина має свою власну зірку від народження; падаюча зірка знаменує чийось раптову смерть.⁸

У народнопоетичній творчості *доля* виступає як сюжетотворчий елемент казок, легенд, балад і ліричних пісень. У народній поезії тема *долі* розвивається в більш абстрактний, ніж у похоронних та весільних обрядах, образ „року, фатуму”. Російська дослідниця О. А. Седакова зазначає, що найбільш оригінальним у слов'янському уявленні про долю – її первісне значення „частини цілого, яка перебуває у взаємному зв'язку з іншими частинами”.⁹ Релікти цього значення присутні в пізніших текстах, етичних нормах – в тій етиці, де оптимальною поведінкою є не „альтруїзм”, але

⁵ М. Арнаудов, *Очерци по българския фолклор. Описници или наречници*, София 1969, с. 614–620.

⁶ В. Іванов, В. Топоров, *Доля*, [в:] *Мифы народов мира. Энциклопедия*, ред. С. А. Токарев, т. 1, с. 391.

⁷ С. М. Толстая, *Судьба*, [в:] *Славянская мифология. Словарь*, Москва 1995.

⁸ О. Kolberg, *Lubelskie*, cz. 2, *Dziela wszystkie*, t.17, s. 71.

⁹ О. А. Седакова, *Тема „доли” в погребальном обряде (восточно- и южнославянский материал)*, [в:] *Погребальный обряд*, Москва 1994, с. 54.

задоволення своєю долею і відповідність їй, її прийняття і споживання її до решти, без захоплення чужих доль.

Рідкістю у слов'янському фольклорі є казкові сюжети, в яких герой виступає екзистенційним бунтарем, а не пасивним виконавцем, зв'язаним залізними засадами патріархального суспільства, – пише Кшиштоф Вроцлавський.¹⁰ Герой, незадоволений з існуючого стану речей сам вирушає на пошуки кращої долі. Людська доля залежить від стану Бога в момент народження дитини. При цьому роль Бога залишається пасивною – Бог знає, що людині призначено, але впливу на зміну долі не має. Тобто, і Бог, і людина залежні від космічних сил – від повнолуння, яке відповідає багатству, до молодого місяця, що відповідає стану бідності. Польський вчений проводить паралель між народним світоглядом і теорією ідеї (в її релігійному значенні) Платона – подібність полягає у існуванні в трансцендентній реальності зразків і мірила людських дій. Отож, *homo faber* у фольклорі є відбиттям існуючого в позаземній реальності *Deus faber*.¹¹

Фольклорні матеріали з терену східної Польщі, України і польсько-українського пограниччя віддзеркалюють динаміку архаїчних уявлень слов'ян про долю.

У польських народних піснях долю людині присуджує Бог, опікується сиротами Божа Мати і св. Юзеф:

Czego siedzisz w zadumaniu?
O czym myślisz? o kochaniu?
Nie wymyślisz nic inaczej,
Tylko co ci Bóg przeznaczy.
Bóg zaczyna i Bóg kończy,
Rozstające serca łączy.
Bez Boskiego przykazania
Próżne myśli i troskania.¹²

Фольклорні дівчина у польських піснях передусім любить Бога, потім – матір, до батька й до чоловіка це почуття в текстах дуже слабо виражене, якщо не сказати б – взагалі відсутнє. Без благословення матері дівчина щасливою не буде:

Przeproś, Marysiu, swoją matulę,
W czemuś ją pogniewała,
Jak nie przeprosisz, jak nie przebłagasz.

¹⁰ K. Wrocławski, *Poszukiwacz losu. Słowiańskie bajki ludowe o doli ludzkiej*, „Pamiętnik Słowiański” t. 42, 1992, s. 68.

¹¹ Ibidem, s. 77–78.

¹² K. Skrzyńska, *Kobieta w pieśni ludowej*, Warszawa 1891, s.31.

Nie będziesz doli miała.¹³

На польсько-білоруському пограниччі долею наділяє доньку батько:
Добрая, Агатка, твая доля,
Што цябе татка дариць.¹⁴

В українців долю дітям дає мати, або доля народжується разом з людиною:

Породила мене мати в нещасну годину,
Дала мені злую Долю; де ж її подіну?
Ой чого ж ти, Бідо, за мною вчепилася?
Я з тобою, безталанний, з тобою родилася.
Ой чого ж ти, Бідо, за мною вв'язалася?
Я з тобою, безталанний, з тобою вінчалася.¹⁵

Доля стає двійником людини, розрізняють жіночу й чоловічу долі:

А в лузі калина надгорчийша
А дівочька доля найгорийшая,
Паробоцька доля, своя воля,
А дівочька доля...¹⁶

Пізніше парубок чи дівчина одружуються з долею, яка у цьому випадку виступає двійником жінки чи чоловіка:

(...) не знати моєї молодості
за лихою долею.¹⁷

У ліричних піснях та баладах – доля для дівчини – це чоловік, заміжжя. І ця доля переважно лиха:

Da, niedola moja,
Da, nieszczęście moje!
Jak mnie żyć,
Jak mnie być
Za kniażym bojarunom?¹⁸

Чоловік також може нарікати на нещасливе подружнє життя:

Коло мого серденька як гадина в'ється...
Ізвила кубельце, там, де моє серце,
А то не гадина, то лиха година,
Ізсушила ізв'ялила невірна дружина.¹⁹

¹³ Ibidem, s. 34.

¹⁴ O. Kolberg, *Białoruś-Polesie*, [w:] *Dzieła wszystkie*, t. 52, s.259.

¹⁵ І. Нечуй-Левицький, *Світогляд українського народу. Ескіз української міфології*, Київ 1992, s. 58.

¹⁶ O. Kolberg, *Wołyń*, s. 269.

¹⁷ O. Kolberg, *Białoruś-Polesie*, s. 351.

¹⁸ Ibidem, s. 376.

За народними оповідями *доля* не має характеру божественності, а є лише втіленим співіснуванням людини. Доброзичлива доля сприяє примноженню достатку свого двійника-людини. Лінива доля може вирушити гуляти до корчми:

Де ти доле була
Що мене забула?
...Ой я в лісі не блудилась
і у полі не пізnilась,
була на риночку,
пила горілочку.²⁰

Підступно заманює лиха доля людину до корчми й примушує все пропити. З одного боку, як кажуть у народі, доля в морі не тоне і в лісі не заблукає, тобто є неблаганною і незмінною, але з іншого – її можна загубити, втопити, вкрасти, побити, забрати у когось – за допомогою чарів або хитрощів. Долю-бідю можна зв'язати й лишити на дорозі – хто підбере, того й буде. У одній болгарській баладі розповідається про те, як сестра порятувала брата, який мав померти у день його весілля, як йому наврочили орисниці, – перевдяглася за хлопця і замість брата з'явилася на весілля, в ту ж мить здійнялася буря й її понесло вітром в чорну хмару. Богам довелось здійснити перерозподіл долі – він забрав половину долі в жінки, якій судилося жити 500 років і половину віддав юнакові.²¹

Доля може прогніватися за гріхи й покинути людину. У болгар існує цілий цикл пісень про грішного гайдука, покараного Богом тяжкою хворобою за злочин – вбивство родичів, грабіжництво, підпалення монастиря.

Індивідуальна доля в прозових епічних жанрах постає в міфологічному уособленні (доля/недоля, сретча/несретча, орисница) і має значення багатства, плодючості, життєвої сили. Лиха доля зветься *недолею* або *бідюю* і *зlidнями* (у сербів – *сретча / несретча*, у болгар – *късмет, несрета*). До долі (лихої) дуже близькі *зlidні* – маленькі невидимі демонічні істоти, які заводяться в хаті. Де вони засядуть, там люди бідніють. „*Зlidні* – то розколотий образ *Недолі*”, – пише І. Нечуй-

¹⁹ А.А. Потебня, *О доле и сродных съ нею существахъ*, 1865, репринтне видання, Варшава, s. 7

²⁰ Ibidem, s. 9.

²¹ М. Арнаудов, *Очерци по българския фолклор*, София 1969, Орисници или наречници, s. 614–620.

Левицький.²² Як говориться у приказці, „не сама біда ходить, а з дітками”. Злидні – то діти лихої Доли. Вони живуть у хаті під піччю, господарським центром неабиякої ваги у патріархальному суспільстві. На зв'язок долі з вогнем і піччю вказував О. Веселовський. „Добра Доля! Да іди за мною з печі пламенем, з хати каменем!” – примовляє на Поліссі молода, покидаючи батьківську хату.²³ В українських легендарних переказах злидні, на протигагу долі, діють цілком самостійно й незалежно від людини. Українським злидням майже повністю відповідають російські *горе-злосчастие*, або *нужда*, сербські *настречи*, німецькі *кобольди*. У свідомості українського народу й понині живуть у більш-менш визначених образах доля, злидні, деякі хвороби (холера, чума), смерть і створене вже на християнському ґрунті уособлення деяких днів тижня (Неділя, П'ятниця). У болгар до новонародженої дитини приходять три *орисниці* (*орис* болг. з гр. – доля) або *наречниці* (від *ректи*) і так само відомі уособлення хвороб. Часто функції діви долі перекладаються на лісових демонів жіночого роду – *самовіл* (*віла* – від слова „*вити*” – в'є нитку долі), *самодів* або *юд* (*юда*, вочевидь, походить від імені *Іуди*, як вважає Арнаудов).

З розглянутих прикладів можна зробити висновок про наявність у фольклорній культурі слов'ян долі – душі предків (у ритуалах переходу), долі – волі Бога, долі – душі людини, або її двійника. У стосунку до людини ці три смислообрази можуть проявлятися так, як це скласифікував Л. Осташ, розглядаючи модель людського буття за долею. Дослідник вирізняє в ній три категорії долі: 1 – призначення (доля зовнішня), 2 – власне доля (доля внутрішня), 3 – випадковість.²⁴ З цих трьох найбільш невизначеною, недоокресленою є власне доля. Той аспект, який піддається аналізу, можна назвати детермінізмом, а незнану необхідність, якої не можна оминати – фатумом. Приклади цих категорій знаходимо у фольклорі:

Породила мене мати у Святу неділю,

Дала мені гірку долю, нічого не вдію²⁵ (фатум).

Доля внутрішня відповідає фольклорній долі-двійникові. Доля-випадковість представлена у ритуалах ворожіння і означає передусім незнання своєї долі, яку присудив Бог:

Парубок і дівчина йдуть до церкви, щоб обвінчатися, а попа немає:

²² І. Нечуй-Левицький, *op. cit.*, s. 60.

²³ А. А. Потебня, *op. cit.*, s. 60.

²⁴ L. Ostasz, *Rozumienie bytu ludzkiego. Antropologia filozoficzna*, Olsztyn 1998, s. 33.

²⁵ А. А. Потебня, *op. cit.*, s. 4.

Чи твоє нещастя,
Чи моя недоля, – співається у пісні.²⁶

Змінність, непередбачуваність, капризність долі – випадок. Людина первісна не допускала випадковості, зазначає далі Лех Осташ, але це не зовсім так. Відомо, що на жертву богові при св. Володимирі обирали дівчат і хлопців, кидаючи жеребок (Веселовський, Срезневський). Навіть наречену обирали в такий же спосіб, про що свідчить уривок зі *Слова о полку Ігоревім*: „врже Всеславъ жребій о девицю себе любу”. У XVI ст. дрібну суперечку в суді вирішували за допомогою жеребка. Російське прислів'я повчає: „Жеребий – божий суд”. На Різдво у східних та південних слов'ян були розповсюджені, а подекуди і до сьогодні побутують, ворожіння на долю за принципом витягання жеребка.

Розділення образу долі на дві полярні сили – долю добру й лиху пов'язане з динамікою міфологічних уявлень про роль у світобудові двох протилежних сил, спершу фізичних, пізніше етичних. В ході історичного розвитку релігійно-міфологічних уявлень відбулося зміщення протистояння двох центральних міфологічних антагоністів на нову площину – це стало зіткненням двох релігійно-етичних сил або тенденцій: так, у найдавніших зразках болгарського епосу виходять на поєдинок дві стихійні сили – змій і ламія, пізніше – епічний герой юнак і змій, наступний крок – святий Юрій перемагає дракона і навіртає поганське населення порятованого міста прийняти християнську віру. Етика змінила також розуміння сенсу й наслідку боротьби двох ворожих начал. Міфологічний перехід теміні в світло отримав значення морального переродження. Цей процес особливо виразно проявився у польській народній культурі – доля й смерть тут стали моральними категоріями і не вони самі по собі викликають зацікавлення, а провина, за яку покарано, за яку людині судилася смерть чи порятунок.

Отже, доля – це убогість і багатство, життя й смерть, а смерть – це доля і недоля.

²⁶ O. Kolberg, *Wojny*, s. 271.